

DÉNES FERENC — ENDRÉSZ MARIANNA — KADERJÁK PÉTER —
VALENTINYI ÁKOS — VÁLYOGOS GYŐZŐ

„A HIÁNY” VISSZHANGJA KELETEN ÉS NYUGATON¹ (A recenziók tükrében)

Ismertetésünkkel annak bemutatására vállalkozunk, hogy miként fogadta a külföldi szakmai közvélemény Kornai János „A hiány” című művét.² Ezt azért tartjuk fontosnak, mert a könyvben kifejtett elmélet véleményünk szerint alapvető jelentőségű a szocialista gazdaság működésének megértése szempontjából. Tanulságos lehet, hogy a különböző beállítottságú szerzők milyen kérdésekre helyezik a hangsúlyt, hol látják az elméleti konstrukció erősségét vagy gyenge pontjait, és miként illesztik be „A hiány”-t a közgazdasági gondolatok fejlődési vonalába.

„A hiány” angol változata (Economics of Shortage. Amsterdam, NorthHolland) a magyar kiadással egyidőben, 1980-ban látott napvilágot. Így Kornai János műve tulajdonképpen megszületése pillanatától kezdve ismert a nemzetközi közgazdásztársadalom előtt. A könyvről szóló ismertetések többségének ez az angol nyelvű kiadás szolgált alapjául, és a recenziók zöme is angolul íródott. Gondolatainak szélesebb körben való megismertetését az 1984-es francia, majd az 1985-ös lengyel és kínai fordítások is elősegítették. Ezekben az országokban élénk visszhangot váltott ki a hiányelmélet — erre utal a nagyszámú kínai, lengyel és francia nyelvű elemzés. A könyv iránt megnyilvánuló jelentős nemzetközi érdeklődést fejezik ki a német, az orosz, a spanyol, az olasz, a portugál és a cseh ismertetések is.

Munkánk alapját az általunk ismert összes külföldi recenzió képezi a több mint tucatnyi kínai munka kivételével, amelyből csak hármat dolgoztunk fel. Elemzésünk természetesen szubjektív elemeket is tartalmaz, hiszen mások feltehetően más szempontokat emeltek volna ki. Annyiban azonban igyekeztünk kerülni a szubjektivitást, hogy többnyire tartózkodtunk az „értékelések értékelésétől”.

1 A tanulmány eredetileg a Közgazdasági Szemlében jelent meg: XXXIV. évf., 1987. 7-8. sz. (888-897. l.).

2 Ennek egyik részét a napvilágot látott recenziók képezik, amelyek sora a könyv kiadását követő egy-két év múltán lezárult. A mű fogadtatásának másik oldalát a szakmai közéletbe való beépülés jelentette, amelyet a többi között a könyvre való hivatkozások elemzésével vizsgálhatunk. A jelen munka csupán a visszhang elsőként említett oldalával foglalkozik.

Szeretnénk köszönetet mondani Polonyi Péternek (Társadalomtudományi Intézet), aki a kínai recenziókat fordította és Morvainé dr. Vígh Katalinnak (Országos Anyag- és Árhivatal) az olasz nyelvű recenziók fordításáért.

A MŰ ÁLTALÁNOS ÉRTÉKELÉSE

A recenziók nagy része bemutató jellegű — a könyv néhány érdekes és fontos gondolatának felvillantásával ajánlják a művet az olvasónak. Vannak, akik, a közgazdaságtan egyes részterületeinek (a gazdasági növekedés, a metodológia, az infláció, a stabilitás stb.) szemszögéből vizsgálták, és ennek keretében elemezték „A hiány”-t. Mások, áttekintve Kornai fogalmi rendszerét és legfontosabb állításait, arra vállalkoztak, hogy végiggondolják az elméletből származó következtetéseket, megfogalmazzák a lehetséges ellentéteket, hozzájárulva ezzel annak továbbfejlesztéséhez, illetve megpróbálják elhelyezni a művet a különböző közgazdasági irányzatok között.

A szocialista országokban élő bírálókat a mű kiadásának ottani késése, illetve hiánya általában terjedelmesebb írásokra sarkallta. Ezek az elemzések egyöntetűen üdvözlik a mű újszerűségét, mind módszertani, mind elméleti szempontból. Többen is kiemelik, hogy a szocialista gazdaság e komplex leírása erőteljes impulzusokat ad a közgazdasági kutatásoknak, és kiindulópontja lehet a reformgondolatoknak. A keleti elemzők megközelítési módja markánsan különbözik a nyugati megítéléstől abban a tekintetben, hogy míg az előbbieket írásaiban az ideológiai, illetve aktuálpolitikai szempontok nagy súlyt kapnak, az utóbbiak általában már közgazdasági elméletekkel összevetve hangsúlyozzák a könyv figyelemre méltó voltát. Az eltérések részletesebb bemutatására a későbbiekben még visszatérünk.

Kornai munkájának két olyan témaköre van, amelyre majdnem minden ismertetés reagált. Az egyik a költségvetési korlát. Ezzel kapcsolatban azt vizsgálták, hogyan értelmezhető és mérhető annak keménysége, puhasága, illetve milyen összefüggésben áll a hiánnyal. A másik a normál állapot. Itt az érdekelte a bírálókat, miként viszonyul ez az egyensúly fogalmához, milyen szerepet tölt be a gazdasági rendszerek szabályozásában? Az erre a két fogalomra irányuló kitüntetett figyelem valószínűleg újszerűségüknek, a hagyományos elemzésektől eltérő jellegüknek is köszönhető. Gyakran szerepel az ismertetésben a növekedési kényszer, a mennyiségi hajsza, a beruházási éhség fogalma is. A tervgazdaságok beruházási mechanizmusa szintén sokat elemzett terület, néha a gazdasági növekedés keretében térnek ki rá. Az intézményi viszonyok és a paternalizmus kérdését is többen említik, számunkra azonban meglepő, hogy az elmélet ez utóbbi kulcsproblémái korántsem kaptak központi szerepet az elemzésekben, és igen kevés a hozzájuk kapcsolódó figyelemreméltó gondolat.

Az előzőeken kívül „A hiány” minden fontos gondolata megjelenik az egyes ismertetésekben, és ott a szerzők valamilyen szempontból különleges jelentőséget tulajdonítanak nekik. A vásárlási algoritmust és a szívás modelljét például plasztikusságuk miatt emelik ki a recenzensek [8], [28]. Többen kitérnek az egyes változók mérési nehézségeire, elfogadva és megerősítve, hogy csak speciális részmutatók segítségével vizsgálható a hiány intenzitása, ugyanis „...ilyen rendszerben lehetetlen egy homogén mutatót felállítani a hiány fokának mérésére” [27].

Néhány ismertetés — véleményünk szerint — félreértelmezi Kornai egyes állításait, illetve tévesen interpretálja azokat. Számuk elenyésző, így csak egyet emelünk ki közülük, mivel ez többször is előfordul súlyos tévedés. Többen úgy vélik, hogy a hiánygazdaság teljes mértékben kihasználja az erőforrásokat [1], [6], [12], holott éppen Kornai

bizonyítja, hogy a szűk keresztmetszetek következtében a termelésre az erőforrások egy részének szükségszerű kihasználatlansága jellemző.

Mint később látni fogjuk, a kemény, illetve a puha költségvetési korlát, és az erőforráskorlátos versus keresletkorlátos gazdaság fogalmi dichotómiája — a hazaiakhoz hasonlóan — a külföldi elemzők egy részét is vitára készítette. Azonban éppen ennek a fogalmi rendszernek köszönhető megítélésünk szerint, hogy a nyugati recenzensek túlnyomó többsége e könyvet úgy kezeli, mint a tőkés gazdasági rendszerrel is komolyan foglalkozó, kritikus elméleti munkát.

Közülük többen úgy vélekednek, hogy ez a mű nélkülözhetetlen a szocializmus jövője iránt érdeklődőknek éppúgy, mint a disequilibrium-elmélet híveinek [12]. Sőt E. Malinvaud, a neves francia professzor ennél is tovább megy, mikor azt hangsúlyozza, hogy Kornai az elméleti szintetizálást oly módon hajtja végre, hogy az alapjaiban formálhatja át az eddigi közgazdasági elméleteket. „Kornai vette a fáradságot, hogy az elemzést az alapoknál kezdje, s anélkül, hogy lemondana a nagy közgazdasági elméleteket szintetizáló ambícióiról, pontosabb specifikációkat óhajtott találni” [21]. Ezt a véleményt megerősíti egy másik bíráló, aki szerint a könyv „az első lépéseket teszi az általános közgazdasági elmélet újrakonstrukciója felé” [1].

Ezekkel a dicsérő megjegyzésekkel szemben állnak azok a vélemények, amelyek Kornainak a különböző gazdasági rendszerek összehasonlítására tett kísérletét — pozitívumai elismerése mellett — jóval kevesebbre értékeli, mondván: „olyan elmélet, amely két rendszert egy diagramban próbál ábrázolni, egyiknek a szakértőit sem elégíti ki” [5]. A sokféle megközelítés ötvözése ismert dolgok ismétlését jelenti az egyik bíráló szerint [25]. Egy másik terjedelmes recenzió viszont éppen azt sérelmezi, hogy Kornai túlzottan erőlteti az elhatárolódást az eddigi irodalomtól, s ezzel nehézségeket okoz a nyugati olvasónak [11]. A szélsőségeket még erőteljesebben érzékeltetve: a nyugati bírálók tollából olvashatunk „A hiány”-ról, amely „alapvető közgazdasági ismeretgyűjteményt ad nekünk” [1], és olyan véleményt, megjegyzést, is, miszerint a könyv nem más, mint Keynes elméletének „megfordítása”, a visszaszorított infláció leírása [12], [18].

ELMÉLETTÖRTÉNETI KAPCSOLÓDÁSI PONTOK

A recenzíószerzők többsége megállapítja, hogy az elméleti szintézis igénye és a tényekhez való ragaszkodás Kornait sajátos módszertan alkalmazására és „átfogó új fogalmi rendszer” [5] kidolgozására készítette. Ennek ellenére, vagy éppen ezért az elemzők keresik az ismert szerzőkhöz vagy elméleti irányzatokhoz vezető szálakat. Kornait olvasva, legyen az neoklasszikus, az egyensúlyhiány keynesi vagy marxi teoretikusa, a mindenkori észrevesz egy ismert arcot [1].

A polgári közgazdászok előszeretettel hangsúlyozzák, hogy Kornai szakított a szocialista gazdaság hagyományos elméletével [19], [24]. Alec Nove meg is fogalmazza ennek szükségszerűségét: a gazdaság működésének feltárása nélkül hatékony reform nem képzelhető el, az „ortodox marxizmus” pedig a „szocializmus története során sohasem szándékozott egy hatékony erőforrás-allokáció alapjául szolgálni”. „A hiány” és a marxi elmélet hasonlóságait elsősorban a kelet-európai recenzensek hangoztatják. Karagedov például kiemeli, hogy Kornai elismeri a termelés primátusát, ebből indul ki elemzése-

iben. Az egyik kínai szerző pedig, mintegy ideológiai kapaszkodókat keresve, arra a következtetésre jut, hogy Kornai leíró-magyarító elmélete módszertanában a marxizmussal rokon, hiszen Marx elméletének a tényeken alapuló elemzés fontos aspektusát képezi [28].

Szocialista oldalról „A hiány” közvetlen elmélettörténeti előzményeként Kricman és Novozsilov munkáit említik a recenzensek [19], [10]. Véleményük szerint Kornai elfogadta a húszas évek közgazdászainak azon tételét, hogy a szocialista gazdaságban a hiány állandó jelenség, és ebből kiindulva fejtette ki a szocialista gazdaságra vonatkozó elméletét. Többször említik Kalecki nevét is [19], [23], [32]. Leginkább a lengyel közgazdász azon állítására utalnak „A hiány”-nyal kapcsolatban, amely szerint a produktív kapacitáskihasználás és a gazdasági növekedés a tőkés gazdaságban a keresleti, a szocialista gazdaságban a kínálati oldal által meghatározott. Erre a tételre alapozza Kalecki a növekedés korlátairól kifejtett elméletét. Ő azonban nem vizsgálta, hogy az előbb említett összefüggésnek milyen következményei lehetnek a szocialista gazdaság működésére vonatkozólag. Ezt a munkát Kornai végezte el. [23].

Burkett felhívja a figyelmet arra, hogy meghökkentő párhuzamosság mutatható ki a kapitalizmusra és a szocializmusra vonatkozóan a költsékezés és a jövedelmek közti összefüggés tekintetében. Ezt az összefüggést Kalecki a kapitalizmusra úgy fogalmazta meg, hogy a munkások elköltik, amit megkapnak, a tőkésék pedig megkapják, amit elköltenek. Kornai szerint a szocializmusra ez úgy áll, hogy a háztartás elkölti, amit megkap, a vállalatok pedig megkapják, amit elköltenek.

„A hiány”-nak a polgári irányzatokhoz fűződő kapcsolata a keleti recenzenseket nem érdeklí túlságosan, szélsőséges esetben meglegednek azzal, hogy a könyv egyik legfontosabb erényének emeljék ki az antimarxista nézetek bírálatát [15]. A kelet-európai közgazdák közül csupán egyetlen „hivatalos” bíráló rója fel a könyvnek a nyugati közgazdasági irodalomhoz való viszonyulását, elég durva megjegyzést téve, miszerint „a szerző a mai nyugati közgazdász-értelmiség szűk elit rétegének elismerésére pályázik” [30].

A polgári elméletek és „A hiány” kapcsolódási pontjai a nyugat-európai közgazdászokat természetesen sokkal inkább foglalkoztatják, mint a marxizmushoz, illetve más szocialista teoretikusok nézeteihez való viszony. A polgári recenzensek Kornai elméletét a disequilibrium-irányzatba sorolják. Közben azonban nem tévesztik szem elől, hogy ez csak annyiban igaz, amennyiben „Kornainál és a szóban forgó elméletekben az árak és a bérek változása nem elegendő a kereslet és a kínálat állandó és minden piacon megvalósuló egyensúlyának biztosításához” [21].

Kornai óv a modern disequilibrium iskola Clower—Barro—Grossmann-féle irányzatától, illetve az általuk használt modelleknek a kelet-európai gazdaságokra való alkalmazásától. E gazdaságoknak ugyanis teljesen mások az intézményi adottságai és magatartási szabályosságai, mint a modellezett keresletkorlátos gazdaságoknak. H. J. Wager azonban megjegyzi, hogy a modern disequilibrium iskolát bírálva Kornai túlságosan annak Clower—Barro—Grossmann-féle irányzatára koncentrál és nincs tekintettel a postkeynesiánus Davidson és Kregel által fémjelzett irányzatra, akiknek az érvelése pedig közelebb áll Kornaiéhoz.

A szóban forgó elméletekhez való viszony tárgyalásakor számos szerző emeli ki azt a fontos módszertani szempontot, hogy Kornai a tényleges döntési folyamatokból indul ki [1], [7], [8], [12]. Ezzel összefüggésben tartja különösen fontosnak néhány re-

cenzens megemlíteni az úgynevezett Clower-féle kettős döntés általánosítását [1], [16], [10]. Clower statikus helyzetet vizsgál, tudniillik a kereslet és a kínálat találkozásának pillanatát, amikor a vevő, beleütközve a kínálati korlátba visszafogja vásárlásait. Ezzel szemben Kornai dinamikus elemzést végez egy „n” iterációs vásárlási algoritmus által, ahol az összes elképzelhető, a mennyiségi szabályozásra jellemző választások-reakciók benne foglaltatnak a résztvevők döntési sorozatában.

Annak ellenére, hogy „A hiány”-t a nyugati értékelők a modern diesequilibrium irányzatokhoz sorolják, megállapítják, hogy a neoklasszikus elmélet sem maradt hatás nélkül Kornaira. A neoklasszikus elmélet úgy jelenik meg a könyvben, mint „a közgazdasági elmélet egyfajta nullapontja, mint egy olyan pont, ahol a kvantitatív alkalmazkodási modell megkonstruálását lehetővé tevő összes változók nulla értéket vesznek fel” [1]. E nulla pontra — bár empirikusan nem létezik, mint ahogy a fizikai abszolút nulla fok sem —, mint vonatkoztatási pontra mégis szüksége van a valóságot leíró, magyarázó elméletnek. Ez az elmélet azonban nemcsak következtetéseiben tér el a neoklasszikus vonaltól, de módszereiben is: hiszen ez utóbbi irányzat képviselői figyelmen kívül hagyva az intézményi viszonyokat, egy idealizált társadalom leegyszerűsített formáját általánosítják, Kornai elemzése viszont az intézményi jellemzőkre is tekintettel van [5], [12], [18].

Itt jegyezzük meg, hogy a recenzensek többsége a keresletkorlátos gazdaságot az egyensúlytalanság keynesi állapotában lévő rendszerrel azonosította. A hiány-gazdaságot pedig esetenként egyszerűen Keynes elméletének „megfordításaként”, a „visszaszorított infláció” eseteként fogták fel [12], [18]. Jónéhányan felhívták azonban a figyelmet arra, hogy a két elméleti rendszer sem felszíni kategóriáit tekintve (aggregált kereslet — dezaggregált kereslet, mikro — szubmikro szintű alkalmazkodási mechanizmusok), sem mélyebb összefüggéseit illetően (eltérőek az egyes rendszerek intézményi viszonyai) nem azonos [11].

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Az elméleti szintézis igénye és a tényekhez való ragaszkodás Kornait sajátos módszertan alkalmazására és „átfogó, új fogalmi rendszer” [5] kidolgozására készítette. Az értékelések döntően az új fogalmak használhatóságával, illetve a leíró módszer alkalmazásával kapcsolatosak. Egy lengyel recenzens szerint „...a könyv olyan fogalmat vezet be, tudniillik a hiányt, amelynek segítségével leírható egy tartós egyensúlytalanság feltételei között működő rendszer. Éppen akkor van szükség egy új elemzőapparátus létrehozására, amikor a klasszikus közgazdaságtantól átvett fogalmak nem kínálják egy ilyen rendszer leírásának tudományos eszközeit” [3]. Egy szovjet recenzió is a rendkívül eredeti koncepciót, az új kategóriákat és fogalmakat említi, amelyek a mű erősségét, s néhol gyengeségét is adják [51].

A tőkésországokban napvilágot látott bírálatok is a „valóság megértéséhez szükséges fogalmak gazdagságáról” beszélnek, s a szerző érdeméért említik, „hogy a hiány szisztematikus vizsgálatára vállalkozott, kiegészítve azt egy jól kidolgozott, eredeti terminológiával, újraértelmezett kategóriákkal és hipotézisekkel ..” [10]. Az új fogalmi rendszer már csak azért is szükséges, mivel „a hagyományos” (polgári) közgazdaságtan

nem rendelkezik megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy a hiányt elemezze. Kornai a „hiány általános közgazdaságtana” fogalmi apparátusát fejleszti ki [20].

A hazaiakhoz hasonlóan a külföldi bírálók között is akad olyan, aki kételyt támaszt bizonyos fogalmak használhatóságával szemben. Wagener például megjegyzi, hogy a kemény költségvetési korlát fogalma szocialista körülmények között nehezen operacionizálható [32]. A szerző kételkedését feltehetően az okozza, hogy egy rendszerben, ahol a gazdaság nem önálló, hanem — a rendszer lényegéből fakadóan — a politika szerves része, ott a reálszféra és szabályozási sféra sohasem válik külön teljesen. Ezért a vállalat kemény költségvetési korlátja a „központi hatóság számára jószerevével jelentés nélküli” [32] fogalom, a vele leírt állapot pedig még részleges decentralizálás esetén sem válhat széles körben jellemzővé. A kemény költségvetési korlát definíciójánál Kornai eltekint a tőkepiactól, amit a recenzens érthetetlennek és indokolatlannak tart, mivel „tőketranzakciók nélkül egy monetarizált gazdaság képtelen a változó körülményekhez való zökkenőmentes alkalmazkodásra” [32]. Magyarázatot erre esetleg a tőkepiaccal szembeni „szocialista averzió” adhat, miszerint a „tőkepiac lényegéből fakadóan, eredendően kapitalista jelenség” [32].

Kornai mindvégig igyekszik leíró-magyarázó elméletet adni a hiányról. Ennek ellenére több recenzens egyfajta ellenszenvet, idegenkedést érzett ki a műből az erőforrás-korlátos gazdaságokkal szemben [25], [31]. Sok esetben túlzottnak ítélik annak hangsúlyozását, hogy az elmélet nem normatív. „Olyan benyomást kelt, mintha létezne olyan elemzés, amely semmiféle normatívát nem tartalmaz” [34]. Ezzel összefüggésben emeli ki John B. Hall bírálólag, hogy Kornai óvatos megfogalmazásaival sokat elfed a valóságból, s a tervgazdaság egysíkú leírását adja. Véleménye szerint a szerző nem tárja fel kellőképpen a kelet-európai gazdaságirányítás, a bürokratikus tervezés rendszerét, ami pedig egy „nyugati közgazdász számára kevéssé ismert.

A választott módszerek és a közgazdasági következtetések összefüggésére több értékelő is felhívja a figyelmet. A hiány módszertanának fontos vonatkozása például a termeléscentrikusság. „Kornai a fogyasztás szféráján kívül mozog, elméletét, a termelés-újratermelés rendszerében lévő ellentmondások elemzéséből építi fel. Következésképpen a vállalatot választja elemzésének alapegységéül. ...úgy használja a vállalatot, ahogyan Marx használta az árut a termelés tőkés módja esetén — mint egy »kristálygömböt«. Belenézve látható és megérthető a szocialista gazdaság makrofolyamatainak bonyolultsága” [31].

A termeléseközpontúságnak jelentős elméleti vonzatai vannak. „Számos nyugati közgazdász úgy fogta fel a hiányt, mint a forgalom egy területének problémáját, amelyet a tervezés tökéletlensége okoz. Kornai elemzése meggyőzően kimutatja, hogy egy ilyenfajta megközelítés a hiány leglényegesebb oldalait és okait tagadja, mivel ezeket nem a termelés folyamatában, hanem azon kívül keresi” [4]. Tehát nem egyszerűen a piac tökéletlenségei okozzák (bár ezek is) a hiány létrejöttét és állandó újratermelését, hanem az a vállalatok mélyen fekvő érdekeire és viselkedési szabályosságaira vezethető vissza. Ez egyben azt is jelenti, hogy a hiány mérséklésének útjait is a termelési viszonyok megváltoztatásában kell keresni, nem pedig a forgalom, a tervezés stb. átszervezetéseiben (bár ezek hatékonyabb működése csökkentheti a hiány intenzitását). A recenziókban az a gondolat is felvetődik, hogy a hiányt nem lehetne egyszerűen inflációvá konvertálni, mert „...a hiány létezése a termelés alapvető viszonyaiból ered” [18].

ELMÉLETI KÖZGAZDASÁGI PROBLÉMÁK

Ebben a részben a recenziók által tárgyalt elméleti kérdések közül csak néhányat emelünk ki, jobbára olyanokat, amelyek a hazai vitákban is felmerültek.

A növekedési hajszja

A recenziókat olvasva úgy éreztük, ez a kérdés nem kap fontosságának megfelelő hangsúlyt, az elemzéseknek hozzávetőleg csak a harmada említi meg. A mögötte meghúzódó okokról, tényezőkről elég változatos képet kapunk: a vezetők azonosulása a munkával, az anyagi, erkölcsi ösztönzők, a presztízs, az irányítás hierarchikus rendszere, a felsőbb szervektől való függés, a direktív tervezés (feszített tervek), a hiányra vonatkozó várakozások, a nagyobb mérettel járó nagyobb hatalom mind említésre kerül. Ezek az érvek külön-külön vagy együttesen is elhangzanak. Igazából egyetlen érdemi hozzászólás van a kérdéshez, ez Wagenertől származik. Mind a vállalatvezetőket, mind a központi tervezőket „...egy feltételezetten határtalan növekedési vágy vezérli. Ezen növekedési vágyat motiváló tényezők meghatározása bizonyos nehézségeket okoz. Kornai elsősorban mély belső motivációra hivatkozik, ami azonban ténylegesen nem válik túl világossá. Elegendő lenne feltételezni egy biztonsági motívumot:

- egy dinamikus, versenyző világban, ahol a tőke a termelés fő faktora, a profitmaximalizálás nagyobb biztonságot nyújt, ahogy azt Marx is igyekezett megmutatni,
- egy tervezett világban a vállalat pozícióját a magas vagy még inkább a maximális inputellátás biztosítja; a tervező ebből a szempontból szabadabb, számára a maximális növekedést ideológiailag vagy politikailag kell motiválni” [32].

Az infláció

Az infláció kérdéskörében a recenziók zöme Kornai érvelését követi. Először is vita nélkül elfogadják Kornai felosztását, különbséget téve a vállalatok puha és a háztartások kemény költségvetési korlátja között. A termelési javak, illetve a fogyasztási cikkek szférájában ható immanens árfelhajtó tendenciák leírásai Kornai gondolatmenetét követik. Hangsúlyt kap továbbá a recenziókban a háztartások bizonytalan helyzete, amelyeket a szigorú bérszabályozás igen kemény korlátok közé terei; s a nyílt infláció veszélyét „csak” a szigorú hatósági árszabályozás, illetve a szubvenciók rendszere tarthatja távol e szférától. Ezzel összefüggésben rámutatnak, hogy az olyan próbálkozás, amely a fogyasztói piacon az áremelések által kívánja megoldani a hiányhelyzeteket, nem vezet célra. A vállalatokat — puha költségvetési korlátjuk miatt — a munkaerő esetleg növekvő ára sem befolyásolja; az elszívási tendencia továbbra is fennmarad. Az infláció a vállalatokat nem szorítja termelési struktúrájuk jelentős módosítására. Az ilyen körülmények között alkalmazott inflációs politika a hiányhelyzeteket nem oldja fel, csak jövedelem-elvonásra, a fogyasztói kereslet megcsapolására alkalmas, ez viszont a társadalmi feszültségek növekedésére vezethet.

Erőforráskorlátos versus keresletkorlátos gazdaság

Kornai modellszerű hipotézise, hogy a tőkés gazdaság keresletkorlátos, míg a szocialista erőforráskorlátos, s ez az adott rendszerhez tartozó gazdálkodó egységek költségvetési korlátjának keménységi fokával áll összefüggésben. A keresletkorlátosság-

erőforráskorlátosság fogalompárhoz kapcsolódó hipotézisek kifejtésekor nem mindig világos Wagener szerint, mikor van szó makroszinten, illetve mikroszinten, illetve rövid vagy hosszú távon érvényes összefüggésről. Az e hipotézisen alapuló feltételezést a különböző rendszerek eltérő kapacitáskihasználásáról nem lehet fenntartás nélkül elfogadni.

A kereslet- illetve erőforráskorlátosság hipotézise, „mint *makro* állítás azt mondja, hogy a kereslet a teljes kapacitás-kihasználás alá szorítja a tőkés aktivitását, míg a szocialista rendszer teljes, illetve túlfeszített kapacitáskihasználáshoz vezet. A foglalkoztatással összefüggésben ez azt jelenti, hogy a kapitalizmus szisztematikusan hoz létre munkanélküliséget, míg a szocializmus túlfoglalkoztatottságot (munkaerőhiányt). Ezt az állítást bizonyítandó meg kellene mutatni, hogy a *kemény költségvetési korláttal jellemezhető rendszer* nem tud folyamatosan működni *teljes kapacitáskihasználással*. (Ez az a pont, ahol a marxista és neoklasszikus közgazdászok között a keynesiánusok kompromisszumot ajánlanak)” [32].

A recenzens *másfelől* kétségbe vonja a szocialista vállalatok feszített kapacitáskihasználására vonatkozó feltevést is, arra hivatkozva, hogy a tervező informáltsága a vállalatról hiányos, így az a terveket a vállalat eredményeire, tényleges termelésére építi. Eképpen a vállalat a kapacitásai tartalékolásában válik érdekeltté. Az érvelés ismerős a magyar olvasónak, hiszen a bázisérdekeltség, a teljesítménytaktikázás, kapacitástartalékolás a hazai közgazdasági és szociológiai irodalom jól alátámasztott fogalmai közé tartoznak. Kornai bizonyos erőforrások kihasználatlanságát leginkább a hiány okozta belső slack jelenlétének tudja be, Wagener szerint viszont ezek a jelenségek nem írhatók le „pusztán” a súrlódás kategóriájával, hiszen „...elméleti magyarázat szükséges ahhoz, hogy miért jellemezhető az egyik (szocialista) rendszer olyan normál súrlódással, amelyben a hiány dominál, míg a másik (tőkés) slack-et produkál” [32].

AZ INTÉZMÉNYRENDSZER, A REFORMOK ÉS A POLITIKAI KÖVETKEZTETÉSEK

Mint ismeretes, Kornai a hiányelmélet kifejtésekor nem foglalkozott részletesen a problémakör intézményi, politikai vonatkozásaival, a költségvetési korlát megkeményítésének, a paternalizmus leépítésének a módjával. Megállt annak a hipotézisnek a kimondásánál, miszerint a hiány végső oka az „intézményi viszonyokban” keresendő. Ez korábbi munkáihoz — „Anti-equilibrium”, „Erőltetett vagy harmonikus növekedés” — képest változás, ezekben ugyanis a gazdaságpolitikai tényezőt tekintette elsődlegesnek.

A hiány magyarázatánál, mint már említettük, a szerzők többsége eljut a puha költségvetési korláthoz, az intézményi rendszerhez, ebben keresi e jelenségek gyökerét. Figyelemre méltó azonban, hogy a szocialista országokban megjelent recenziókban elvétve találkozhatunk csak az állami paternalizmus fogalmával, vagy ha igen, az akkor sem kapcsolódik össze a puha költségvetési korláttal és az intézményi viszonyokkal. Ezzel szemben a Nyugaton megjelent írások egyik kulcsfogalma a paternalizmus. Közülük többen is rámutatnak arra, hogy az intézményi viszonyokban megjelenő állami paternalizmus az, ami elvezet a korlátok felpuhulásához [1], [13], [26]. Sőt néhányan még

tovább mennek, és a tulajdonviszonyokkal, illetve az állam tulajdonosi mivoltával próbálják összekapcsolni a rendszer működését magyarázó tényezőket [20], [31].

Többen elemzik a vállalatvezetők skizofrén helyzetét (a profitmaximalizálással szemben álló, béremelésért harcoló szakszervezeti, funkcionárius-attitűdöt) is [3], [28]. A hiánygazdaságban természetes vállalati magatartást — inputkészlet felhalmozása, növekedés, költségáthárítás — az intézményi viszonyokra, ezen belül pedig a tervezés bürokratikus rendszerére vezetik vissza. A hiányjelenségek felszámolásához tehát nem elég a vállalatok működésének mélyreható reformja és az érdekeltségi rendszer tökéletesítése: szükség van a stratégiai döntéshozatal módjának olyan reformjára is, „amely korlátozza a tervezők és a politikusok önkényeskedését” [7].

Ezzel el is érkeztünk a gazdasági és társadalmi reformok kérdéséhez. Hogyan csökkenthető a hiány, illetve mi a gazdasági reform útja? Érthető módon a szocialista országokban megjelent recenziókban gyakrabban tér vissza ez a kérdés. A recenzensek többsége egyetért abban, hogy egyrészt az áremelkedés nem feltétlenül vezet a hiány mértékének csökkenéséhez, másrészt, hogy a költségvetési korlát keményítése az, ami nélkül bármiféle próbálkozás hiábavalónak bizonyulna. Azt a kérdést azonban, hogy vajon megkeményíthető-e egyáltalán a szocializmusban a költségvetési korlát, csak két, Nyugaton megjelent recenzió veti fel [4], [31].

A szocialista országok jelenlegi gazdasági reformjainak a háttérben a hiányjelenségek okozta társadalmi feszültségek, illetve a hiánygazdaság körülményei között szükségszerűen romló minőség és hatékonyság, s ezáltal a világgazdaság periferiájára szorulás veszélyének felismerése érzékelhető [31]. A hiánygazdaság felszámolását, a hatékonyabb termelést azonban mind ez ideig nem tudták elérni, mivel rövid távon mind a központ, mind a vállalatok a kialakult helyzet fennmaradásában érdekeltek: „mindkét fél — a központ hatalmi okokból, a gazdasági szervezetek a rekompenzáció lehetősége miatt — alapvetően ugyanabban az irányban mozog előre, érdekeik lényegében egybeesnek” [8].

Mindazok a kísérletek tehát, amelyek a gazdasági-társadalmi rendszer valamely — ha mégoly fontos — részterülete működésének megváltoztatásán keresztül próbálták átalakítani a szocialista gazdaságot, szükségképpen eredménytelenek maradtak. Minden szigorításnál „kiskapuk” nyíltak, amelyek nyitva maradtak, sőt tágabbra nyíltak [8]. Ezen tapasztalatok alapján születnek meg azok az elképzelések, amelyek szerint az „intézményi viszonyok”, mély, átfogó átalakítására van szükség: „Az »intézményi viszonyok«, amelyeket meg kell változtatni, hogy a puhát kemény költségvetési korlát váltsa fel: a tulajdonviszonyok, a hatalom elosztásának viszonyai a társadalomban. A termelési eszközök állami tulajdona, a termelő vagyon fölötti redistributív hatalom, mely a központi tervezők kezében van —összeegyeztethetetlen a kemény költségvetési korlát követelményeivel” [31].

„Azonos-e ezek után a kemény költségvetési korlát létrehozásának követelése a »kapitalizmus restaurálásával«? Nem, vagy legalábbis nem szükségszerűen. Mind a magántulajdon, mind a vállalati szintű csoporttulajdon kielégítheti a Kornai-féle kemény költségvetési korlát feltételeit” [31]. A recenziók szerzői között vannak azonban olyanok, akik felhívják a figyelmet, hogy bármilyen változáshoz nemcsak elméletekre, „hanem a társadalom beleegyezésére, bizalmára és támogatására is szükség van, legalább olyan mértékben, mint az elsöre” [8].

A reformok politikai feltételei szempontjából fontos kérdés az, hogy a hiánygazdaságban keletkező társadalmi-politikai feszültségek energiája elegendő-e a reformok előrelendítéséhez. A recenzensek ezt a kérdést nem egyformán ítélik meg. Van, aki szerint a hiány megszüntetésének kérdése a valóságban talán fel sem merül. A szocialista országok állampolgárai— feltehetően azért, mert a saját rendszerükön kívülről kevés információval rendelkeznek — nem tartják túlzottan nagy árnak a hiányt a rendszer által nyújtott biztonságért, és ragaszkodnak a megszokotthoz [13]. Mások szerint azonban ez a ragaszkodás nem feltétel nélküli: „felvállalható társadalmi költségeknek megvan a maguk határa. Ezeket nem lehet büntetlenül meghaladni, átlépésük társadalmi feszültségek életre hívásának veszélyeivel jár, amelyek nyílt, a társadalom és a hatalom között feszülő konfliktussá alakulhatnak” [8]. A konfliktusok megoldásához, a reformirányzatot támogató társadalmi konszenzus kimunkálásához „politikai demokráciára és pluralizmusra van szükség” [20] akkor is, ha e politikai feltételek önmagukban még nem vezetnek a Kornai által megmutatott ellentmondások megoldásához.

Befejezésül egyetlen gondolatot fűznénk, pontosabban idéznénk a leírtakhoz: „Még az olyan neves közgazdászok munkái is, akiknek a neve összeforrott az általuk kidolgozott elmélettel, mint például Marx, Keynes, Ricardo munkái, sem voltak lezártak. Vita tárgyát képezték, más szerzőkkel vitáztak, személyes levelezések hatottak rájuk, s így alakultak ki” [10].

HIVATKOZÁSOK

- [1] Andrej, W.: *Politique économique en régime collectiviste*. *Revue d'Economie Politique*, 1986. január
- [2] Barry, F.: *Compte rendue de lecture — socialisme et économie de la pénurie*. *Le Courrier des Pays de l'Est*, 1985. március
- [3] Bobonska, K.: *Pogłady Janosa Kornai o mechanizme funkcjonowanie gospodarki socjaliskycznej*. *Ekonomista*, 1983. 2. sz.
- [4] Boot, P.—Swaan, W.: *Review of The Economics of Shortage*, János Kornai. *Ost Europa Verkenning*, 1982. február
- [5] Burkett, J. P.: *János Kornai, Economics of Shortage; János Kornai and Béla Martos ed. Non Price Control: János Kornai, Growth, Shortage and Efficiency Contribution to Political Economy*, 1984. 3. sz.
- [6] Dallago, B.: *Sistema economica, domanda e scarsita*. *Giornale degli Economisti e Annali di Economia*, 1982. 3-4. sz.
- [7] Domanska, E.: *Wyjasnienie moina znajezc w stsunkech instytucjonalnych*. *Nowe Ksigiki*, 1985. 7-8. sz.
- [8] Goscinski, *Zvodta brakow, mechanizm ich wptylze i reforma gospodarcza*. *Zarzadzanie*, 1981. 5. sz.
- [9] Goscinski, J.: *O „braku”*. *Zarzadzanie*, 1985. 9. sz.
- [10] Hall, J. B.: *Review of The Economics of Shortage*. *Journal of Economic Issues*, 1983. december
- [11] Hare, P. G.: *János Kornai, Economics of Shortage; János Kornai and Béla Martos ed. Non Price Control*. *Journal of Comparative Economics*, 1982.

- [12] Hey, J. D.: Economics of Shortage. By János Kornai. *Economic Journal*, 1982. 9. sz.
- [13] Izraelewicz, E.: Socialisme et économie de la pénurie. *Tribune de l'Economie*, 1985. március 21.
- [14] Kalecki, M.: Bevezetés a szocialista gazdaság növekedési elméletébe. In.: Kalecki, M.: A szocialista gazdaság működéséről. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [15] Karagedov, R. G.: Mehanyizm gyejsztvija szocialiszticyicseszkoj ekonomiki. *Isvestija Sibirskava Otleidnija Akademij Nauk*, 1982. 11. sz.
- [16] Kornai J.: Economics of Shortage. Amsterdam, North-Holland, 1980.
- [17] Kornai J.: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [18] Korliras, P.: Kornai, J.: Economics of Shortage. *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 1982. 4. sz.
- [19] Kouba, K.: Kornai Janos o nedostatkovom hospodarstve. *Ekonomicko-Matematicky Obzor*, 1982. 1. sz.
- [20] Laski, K.: Kornai, János: Economics of Shortage. *Kyklos*, 1982. 4. sz.
- [21] Levine, H. S.-Simon, H.: Economics of Shortage. *Journal of Economic Literature*, 1983. 1. sz.
- [22] Malinvaud, E.: Les Producteurs de Pénurie. *Expansion*, 1985. 8. sz.
- [23] Maresse, M.-Mitchel, J. L.: Kornai's Resource-Constrained Economy: A Survey and an Appraisal. *Journal of Comparative Economics*, 1984.
- [24] Nasilowski, M.: Diagnoza Kornaiego. *Zycie Gospodarcze*, 1985. 1-2. sz.
- [25] Nove, A.: Janos Kornai, The economics of shortage. *Soviet Studies*, 1983. 2. sz.
- [26] Nunes, T.: J. Kornai, „Economics of Shortage”. *Estudos de Economia*, 1982. 2. sz.
- [27] Richet, X.: Planification decentralisée et pénurie: L'expérience hongroise. *Revue Economique*, 1982. 2. sz.
- [28] Richet, X.: Comecon: La pénurie au coeur du système. *Figaro*, 1985. január 26-27.
- [29] Shi Zhengfu: Leíró módszer a szocialista gazdaság kutatásában. *Shanghai Jingji Yanjiu*, 1985. március
- [30] Solarz, J.: Recenzja ksiaiki Janosa Kornai pt: „brak”. *Wektory*, 1985. augusztus
- [31] Szelényi I.: Recent Contributions to the Political Economy of State Socialism. *Contemporary*, 1985. május
- [32] Wagener, H. J.: The Economics of Socialism as Economics of Shortage. A Critical Review. *The Economist*, 1982. 4. sz.
- [33] Xu-Weiman: Kornai magyar közgazdász anti-equilibrium elméletéről. *Jingji-Huang Cha*, 1984. 8. sz.
- [34] Zeng Quixian: A kelet-európai szocializmus gazdasági növekedési modellje - Kornai makrodinamikai elemzésének ismertetése. *Caijing lilun yu shijian*, 1984. 4. sz.